

ბონდო არველაძე

**„სომხეთის ჩრდილოეთის კარიბჭე
— ჯავახქ, ლორი“**

*სამშობლო ღმერთზე მეტია,
სამშობლოზე მეტი — ეკლესიაა,
ეკლესიაზე მეტი — ტიგრან დიდი,
ტიგრან დიდზე მეტი დიდი სომხეთია!
სილვა კაპუტიკიანი.*

ეს სიტყვები რომ წავიკითხე, ერთი ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწის ნათქვამი გამახსენდა — „სომხებს ავადმყოფური ისტორიზმი სჭირთო“. ეს შეიძლება ვინმეს გადაჭარბებულად მოეჩვენოს, მაგრამ ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობას თუ გადავხედავთ, ამის თქმის საფუძველს ნადვილად იძლევა. მართალია, დღემდე დადგენილი არ არის მოვსეს ხორენაცის მოღვაწეობის დრო (V, VII, IX სს.), მაგრამ მის თხზულებაში „სომხეთის ისტორია“ ავადმყოფური ისტორიზმი სრული სახით არის წარმოდგენილი. ეს ისტორია სომხური კოსმოკრატიზმის კლასიკური მაგალითია: „სომეხთა ჰეროდოტემ (იგულისხმება მოვსეს ხორენაცი — ბ. ა.) ირანის ისტორია მოხერხებულად მთარგო მშობლიური სომხეთის წარსულს და აქემენიდთა და სასანიდების სამხედრო გამარჯვებები ჰაიკიდებსა და არშაკუნებს მიაწერა. თხრობა ირანულ სამყაროში გავრცელებული პოლიტიკური თეორიების მიხედვით გააწყო და მწყობრი კონცეფცია შექმნა, რომელიც აზიურ სამყაროს ფრიად მნიშვნელოვან ნაწილზე — „სამყაროს მბრძანებელი“ ჰაოსიანების უფლებებს ასაბუთებს“¹ — მართებულად წერს გ. ჭეიშვილი.

როგორც ვხედავთ, სხვისი სამხედრო გამარჯვებების და მიწების მიტაცების სენი სომეხ ისტორიკოსებს მოვსეს ხორენაცმა შეყარა და ეს დაავადება მათ გონებაზე დღემდე ღრმა იარად რჩება. სამწუხაროდ, ეს სწეულება სომეხ ერსაც მოედო და ძვალრბილში ისე ღრმად გაუჯდა, რომ მისგან განკურნება მის ძალ-ღონეს აღემატება. თუმცა, ისიც უნდა ითქვას,

¹გ. ჭეიშვილი, „საზღვრები საზღვრების გარეშე; სომხური კოსმოკრატიზმი ადრე და შუა საუკუნეებში“// კრებ. „სამეცნიერო პარადიგმები“, 2003, გვ. 278-279.

რომ მისგან განკურნება არც არასდროს მოსვლია აზრად. პათოლოგიური ისტორიზმი, თვითგანდიდების მანია და სამყაროს მპყრობელის იდეფიქსი „ველიკაია არმენიის“ აღდგენის ფუჭი ოცნებების საფუძველთა საფუძველია. კიდევ უფრო სავალალოა, რომ თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსები ამ ტრადიციას დღეს განუხრელად აგრძელებენ და საქართველოს ისტორიას და მის მიწებს ეპოტინებთან. ამის ერთ-ერთი ტიპური ნიმუშია კრებული — „სომხეთის ჩრდილოეთის კარიბჭე — ჯავახქ, ლორი“ (ერევანი, სომხ. ენაზე, 2010, გვ. 576), რომლის რედაქტორია ედუარდ ზოჰრაბიანი, სომხეთის მიმდებარე ტერიტორიების ისტორიის კათედრის დოცენტი. თურმე ასეთი კათედრაც ყოფილა ერევანში. ახლა, ვიკითხოთ, რომელია სომხეთის მიმდებარე ტერიტორიები. ეს არის სამცხე-ჯავახეთი, მესხეთი და წალკა. აღარას ვამბობ ყარაბაღზე — მას აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები მიხედვენ, ჩვენ ჩვენსას მოუყაროთ. კრებულის სათაურშივე ჯავახეთი სომხურად არის გამოცხადებული. რაც შეეხება ქართულ ლორეს, თუ როგორ მოხვდა იგი საბჭოთა სომხეთის რესპუბლიკის საზღვრებში, ამაზე ქვემოთ.

ახლა მივხედოთ კრებულს, რომლის შესავალი ეკუთვნის ედუარდ ზოჰრაბიანს, სომხეთის მიმდებარე ქართული ტერიტორიების მითვისების „სპეციალისტს“. იგი შესავალს ასე იწყებს: „ისტორიული სომხეთის, გუგარქის ქვეყნის შემადგენლობაში იყო ჯავახქის მიწა და შეადგენდა მშობლიური სომხეთის განუყოფელ ნაწილს“ (გვ. 4). შემდეგ განაგრძობს: „ათასეულობით წლების განმავლობაში სომეხი მოსახლეობა და სომხურად მოლაპარაკე ჯავახქი მისი მდიდარი ისტორიულ-კულტურული ძეგლებით, ეკლესიებით, მატურებით, ხაჩქარებით, სადაც არის ჯავახქის სომხების წინაპართა წმინდა საფლავები — ისტორიული გარემოების გამო და ხელოვნურად მოწყვიტეს დედა სამშობლოს, და 1921 წელს მიუერთეს საბჭოთა საქართველოს“ (გვ. 4). ამას აცხადებს ჰაიჰარად და იქვე გულაჩუყებული წერს: „ქართველი და აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები, ხალხთა ინტერნაციონალურ ქოლგას თავშეფარებულნი, მასიურად სპობენ სომხეთის ისტორიის მრავალრიცხოვან ფურცლებს და ქმნიან საკუთარ ყალბ ისტორიას“ (გვ. 5). ამას კი წერს, მაგრამ ქრთილისოდენი საბუთი არ მოაქვს საკუთარი ე. წ. მოსაზრების დასამტკიცებლად. ვერც მოიტანს, რადგან ჯავახეთი ოდითგან ქართული მიწა იყო. ჯერ კიდევ მაშინ, როცა მოვსეს ხორენაცის ხსენებაც არ იყო, ისტორიის გარიჟრაჟზე, ჯავახეთის მიწა ქართველი მეფის, მცხეთოსის შვილის საუფლისწულო მამულს წარმოადგენდა. მოვუსმინოთ ლეონტი მროველს: „მცხეთოსმა ჯავახოსს მისცა ფანავრიდან ვიდრე თავამდე მტკვრისა და ამან ჯავახოსს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: წუნდა და ქალაქი არტაანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ ჰქვიან ჰური“.² ამას წერს სომხოფილად აღი-

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955, გვ. 10.

არებული ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი (XI ს.). ამ ცნობას ყურად არ იღებენ სომეხი ისტორიკოსები.

არც ის არის დასამალი, რომ, მართალია, ჯავახეთი ოდითგან ქართული მიწა იყო, მაგრამ ხანდახან, როცა სომხეთის სამეფო გაძლიერდებოდა ხოლმე, ამ სასახლვრო რეგიონს იპყრობდა, უფრო ზუსტად, ოკუპაციის ობიექტი ზემო ჯავახეთი ხდებოდა. მაგრამ ეს დროებითი მოვლენა იყო: საქართველო ყოველთვის იბრუნებდა თავის კუთვნილ მიწას. და თუ ანექსიის პერიოდში (მაგ., ტიგრან დიდის დროს, II-I ს. ჩ. აღ-მდე)³ ჯავახეთში ზოგიერთი ქართული ტოპონიმი შეიცვალა სომხურით, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ეს მხარე სომხურად მივიჩნიოთ. რის დამტკიცებასაც ასე თავგამოდებით ცდილობენ სომეხი მეცნიერები. ეს იმდენად ნათელი ისტორიული ფაქტია, რომ ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. თუმცა, შემდეგ მაინც მომიხდება ჯავახეთის ქართულობის მტკიცება, რადგან ამ მხარის მისაკუთრებას პერმანენტულად ცდილობენ კრებულის სხვა სომეხი ავტორებიც. მათგან აგრესიულობით გამოირჩევა პროფ. აშოტ მელქონიანი, რომელიც სომხეთის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორია. მკითხველმა წარმოიდგინოს, როგორ „ობიექტურ“ მეცნიერულ კვლევას ეწევიან ამ ინსტიტუტის რიგითი თანამშრომლები, რომელთაც ასეთი ქართველთმობულე, დაშნაკი ხელმძღვანელი ჰყავთ. კრებულში მისი შრომები და სტატიები რაოდენობრივად ყველაზე მეტადაა წარმოდგენილი. ერთი სიტყვით, აშოტ მელქონიანი ცნობილი „ჯავახოლოგია“. მან დაამკვიდრა ტერმინი — სომხეთის ჩრდილოეთის კარიბჭე — **ჯავახქვი** და მას მიაყოლა — **ლორიც**.

ახლა კონკრეტულად გადავხედოთ აშოტ მელქონიანის ზოგიერთ ნაშრომს ჯავახეთის შესახებ. მათგან ყველაზე ტიპურია — „ჯავახქვი“. ავტორი ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ე. წ. დიდ სომხეთს დასაწყისშივე ტენდენციურად მიმოიხილავს და ვითარებას ისე წარმოადგენს, თითქოს საქართველო ოდითგან „დიდი სომხეთის“ ორგანული ნაწილი იყო. ანგარიშს არ უწევს ქართულ, უცხოურ და სომხურ წყაროებსაც კი, და გუგარქის ძირძველ სომხურ მიწად თვლის. თუმცა იქვე შენიშნავს — **გუგარქი** ქართულია და ეს ტოპონიმი მოდის აქ მცხოვრები გოგარელების თუ გოგარების სახელიდანო, მაგრამ იქვე კატეგორიულად აცხადებს — ასეთ ეთნოსს სომხური წყაროები არ იცნობენო და აკად. ს. ერემიანს იმოწმებს.⁴

ბარემ აქვე აღვნიშნავ — აკ. შანიძის აზრით, გუგარქი ეთნიკურ-გეოგრაფიული ტოპონიმია, მასში ჭანურ-მეგრული წარმომავლობის სუფიქსი

³ მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ძვ. წ. აღ-ით III ს-ში იბერიის სამეფო უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე სომხეთის. — იხ. C. Goumano ff, *Studiey in christian Caucasian History*, 1963, გვ. 449, 452; აგრეთვე — „სომეხი ხალხის ისტორია“, ტ. I, 1978, გვ. 513 (სომხ. ენაზე).

⁴ სომხეთი „აშხარაცუციის“ მიხედვით, ერევანი, 1963, გვ. 46 (სომხ. ენაზე).

— არ — გამოიყოფა და — გოგელებს ან გუგელებს ნიშნავს.⁵

პროფ. ს. კაკაბაძეს — *გოგ||გუგ* — სატომო სახელად მიაჩნდა და მას უკავშირებდა გაგის სახელს.⁶ ვფიქრობ, ყველაზე დამაჯერებელი და მისაღებია აკად. გ. მელიქიშვილის მოსაზრება; იგი გოგარენს ასე განმარტავს — „გოგ“-ში შეიძლება დავინახოთ სკვითური სახელი: VIII ს-ის მეორე ნახევარში სამხრეთ რუსეთის ველებიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან რამდენჯერმე შემოიჭრნენ სკვითები და კიმერიელები ამიერკავკასიასა და მცირე აზიაში. ისინი, როგორც სხვა ქვეყნებში, ამიერკავკასიაშიც დასახლდნენ. ამიტომ ზოგიერთ ოლქს შემორჩა მათი სახელი. მაგ., თრიალეთი დაკავშირებულია კიმერიელთა ტომის — *თრერის* — სახელთან, გოგარენი — *გოგების*, ხოლო მის მეზობლად მდებარე საკაშენი — *საკების* სახელთან.⁷

განიხილავს რა ანტიკურ წყაროებში გოგარენის შესახებ ცნობებს, ლ. ჯანაშია დაასკვნის: „როგორც ანტიკური წყაროებიდან ირკვევა, სტრაბონისეული გოგარენი მოიცავდა ქვემო ქართლის უკიდურეს სამხრეთ ნაწილს და, საფიქრებელია, მის სამხრეთით მდებარე ქვეყანას. როგორც ჩანს, შემდგომ პერიოდში ხდება გოგარენის სახელწოდების ნელი გადაადგილება უფრო ჩრდილოეთისაკენ“⁸.

სომხურ წყაროებში *გოგარენე||გუგარქი* პირველად მოხსენიებულია აგათანგელოსთან, შემდეგ მას იხსენიებენ ფავსტუს ბუზანდუცი, ელიში, ფარპეცი, კორიუნი, ზორენაცი, უხტანესი და სხვ. ეს ცნობები სპეციალურად კრიტიკულად აქვს განხილული არმენოლოგ ლ. ჯანაშიას. ვინაიდან ამ ცნობების ლ. ჯანაშიასეული მეცნიერული ანალიზი ობიექტური და საფუძვლიანია, ამიტომ დასკვნაც მიუკერძოებელია და სანდო. მას ცოტა ვრცლად დავიმოწმებთ: „უძველეს პერიოდში ქართლისაგან სომხეთის მიერ მიტაცებული გოგარენე წარმოადგენდა ქართლის ყველაზე უფრო სამხრეთ თემს, რომელიც უფრო სამხრეთით მდებარეობდა, ვიდრე ეს ჩვეულებრივად მიაჩნიათ. შესაძლოა, რომ გოგარენე თანამედროვე საქართველოს საზღვრებსაც კი არ სცილდებოდა... როგორც ჩანს, მხოლოდ შემდგომში, ახ. წ. აღ. II-III სს-ში, ახერხებს სომხეთი კიდევ უფრო ჩრდილოეთით წაწევას. ახლად მიერთებული მიწები, ბუნებრივია, გუგარქის საპიტიანში შემოიღწნენ. IV ს-ის 60-იან წლებში გუგარქის პიტიანში ახერხებს, თავი დააღწიოს სომხეთის სამეფოს და თავის სამფლობელოთი ქართლში შედის... ამდენად, სომხთა წარმოდგენაში გუგარქი თანდათან მკვიდრდება როგორც ქვემო ქართლის ზოგადი სახელი. ამის ილუსტრაციას წარმოადგენს VII ს. ანონიმი გეოგრაფის, უხტანესის და ჰოვჰანეს დრასხანაკერტ-⁵Шанидзе А., Два чано-мингрельских суффикса в грузинском и армянских языках, ЗВОРАО, ტ. XXIII, 1916, გვ. 369.

⁶ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, 1927, გვ. 10.

⁷Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, თბ., გვ. 223-224.

⁸ლ. ჯანაშია, ისტორიულ-წაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, თბ., 1986, გვ. 70.

ცის ცნობები გუგარქზე. დაბოლოს, თანდათან ეს ტრადიციაც იკარგება და XIII ს-ის სპეციალურ გეოგრაფიულ თხზულებაშიც კი გუგარქი შაქად არის მოხსენიებული“.⁹

როგორც ვხედავთ, *გოგარენე*||*გუგარქი* ოდიტგანვე იყო ქართული მიწა და მისი მკვიდრნი ქართული ეთნოსის წარმომადგენლები იყვნენ. თუმცა, მოგვიანებით, ჩანს, სომხური ელემენტებიც შეეროვნენ. რაც შეეხება გოგარენს, გუგარქის ისტორიულ-გეოგრაფიას და შესაბამისად ტოპონიმიკას, აქაც აშოტ მელქონიანი ვითარებას თავდაყირა წარმოადგენს. მას მიაჩნია, და სამწუხაროდ არა მარტო მას, რომ გუგარქის ტოპონიმი თავიდან სომხური იყო, და შემდეგ გაქართულდა, რისთვისაც აკად. ს. ერემიანს იმოწმებს.¹⁰

როგორც აღვნიშნეთ, სომხეთთან მიმდებარე ქართული მიწები — ლორე-ტაშირი, სამცხე-ჯავახეთი, გოგარენე||გუგარქი და ა. შ. გარკვეულ პერიოდში დაპყრობილი ჰქონდა სომხეთს. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ეს ტერიტორიები ძველთაგანვე სომხებს ეკუთვნოდა, რადგან ეს იყო ძირძველი ქართული მიწები, თავისი მკვიდრი ქართული მოსახლეობით. ამ ისტორიულ სიმართლეს ვერ ეგუებთან სომეხი ისტორიკოსები და მის მრუდე სარკეში წარმოდგენას ცდილობენ. ქვემო ქართლი, გოგარენე||გუგარქი აღნიშნულ ტერიტორიას ყოველთვის არ მოიცავდა, მაგრამ ძირითადად მაინც აღნიშნული საზღვრებით იყო წარმოდგენილი, რომელთა კანტონების ქართული სახელწოდებები სომხურად იყო თარგმნილი. ამის შესახებ დავიმოწმებთ აკად. დ. მუსხელიშვილს: „ფრიად ნიშანდობლივია, ამასთან დაკავშირებით ისეთი ფაქტი, რომ გუგარქის და ტაიქის შემადგენელი კანტონების სახელწოდებები სომხური „ფორით“ არის გაფორმებული, რომელიც ქართული „ხევის“ შესატყვისად იხმარება. საკუთრივ სომხური პროვინციების კანტონები კი როგორც წესი — „ძორ“ ტერმინით არის გაფორმებული“. შემდეგ დამოწმებული აქვს პროფ. თ. ჰაკობიანის წიგნი — „სომხეთის ისტორიული გეოგრაფია“, 1960, ერევანი, გვ. 260-261, სომხ. ენაზე“.¹¹

აკად. დ. მუსხელიშვილს სომეხი მეცნიერის აღნიშნულ ნაშრომზე დაყრდნობით შემდეგი დასკვნა გამოაქვს: „ეს უნდა მოწმობდეს, რომ ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულთა ქართული ნომენკლატურა პირველადი არის, რადგან ვიცით (გოგარენე||გუგარქი, ტაო||ტაიქ) ძირძველი ქართული პროვინციები იყო“.¹²

სიტყვას აღარ გავაგრძელებ და ვიტყვი — აშოტ მელქონიანის მოსაზრება, თითქოს აღნიშნული პროვინციების კანტონთა ტოპონიმი სომხური იყო, მეცნიერულ სიმართლეს არის მოკლებული.

⁹ლ. ჯანაშია, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, 1968, გვ. 90-91.

¹⁰სომხეთი „აშხარაცუცის“ მიხედვით, ერევანი, 1963, გვ. 46 (სომხ. ენაზე).

¹¹დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, 1960, გვ. 51.

¹²იქვე, 51.

პირველსავე სიტყვაზე მოვიდეთ და მივხედოთ ჯავახეთს. აშოტ მეღქონიანს, ისე როგორც სხვა სომეხ მეცნიერებს, ურარტუს მეფე არგიშტ I-ის წარწერაში (785-784 წ. წ.ად-მდე) მოხსენიებული ზაბახა მიაჩნია ჯავახეთის აღრინდელ ფორმად, ე.ი. სომხურ ტოპონიმად და დამოწმებული აქვს ჰ. ყარაგიოზიანის ნაშრომი.¹³

აკად. ს. ერემიანის აზრით, რამდენადაც არგიშტ I-ის წარწერაში ზაბახა დაპყრობილ ქვეყნად მოიხსენიება, ამდენად ეს თითქოს იმას ნიშნავს, რომ ძვ. წ.ად-ით VIII ს-ში სომეხი ხალხის ეთნოსი უკვე ჩამოყალიბებული იყო და სომხური სამეფო არსებობდა.¹⁴ მაგრამ რატომ არ შეიძლება, რომ ზაბახას მოსახლეობა როგორც ტომი, ისე დაეყრო არგიშტ I-ს. ასე რომ, ეს არგუმენტი არ გამოდგება იმის სამტკიცებლად, რომ ამ დროს (VIII ს. ძვ. წ.ად-ით) სომხეთის სამეფო უკვე არსებობდა. ესეც არ იყოს, საიდან ან ვინ დაამტკიცა, რომ ზაბახას მკვიდრნი სომხები იყვნენ? მართალია, აშოტ მეღქონიანი აქ მოხსენიებულ — დიაუხი||დია (ტაიქ), დარიონ, ბასენ და სხვა მხარეებს სომხურ ქვეყნებად მიიჩნევს, მაგრამ გაურკვეველია — რის საფუძველზე.

სინამდვილეში, „დიაუხ (დაიენიე) ქვეყნის მოსახლეობის ქართული წარმომავლობის სამტკიცებლად მნიშვნელოვან გარემოებას წარმოადგენს სომეხთა ქართული დასახელება — „სომეხი“, რომელიც მიღებულია დაიეანის (დიაუხის) უშუალო სამხრეთით მდებარე ქვეყნის სახელისაგან — „სუხმი“||„სოხმე“-ს მეტათეზისის — „სოხმე“ — „სომეხი“-ს მიღების გზით“.¹⁵

აშოტ მეღქონიანის „აღმოჩენათა“ შორის ერთ-ერთი ის არის, რომ თურმე „ახალქალაქის“ სახელწოდებაში ბოლო სიტყვა — „ქალაქი“ — არა მხოლოდ ქართულში, არამედ სომხურშიც გვხვდება. იგი კიდევ უფრო რომ გაეახარო, ვეტყვი, არც სიტყვა *ახალი* არის ქართული და შემოსულია აღმოსავლურიდან და დამკვიდრებულია ქართულში. მაგრამ მისდა სამწუხაროდ, ამით ახალქალაქის სომხურობა არ მტკიცდება. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნაპოვნი მასალები მოწმობენ, ამ მიდამოებში უძველესი დროიდან უცხოვრიათ ადამიანებს. IX-X საუკუნიდან აქ არ-

¹³ სომხეთის მთიანეთის ეპიგრაფიული წყაროები, ტ. I, წიგნი I, ერევანი, 1998, გვ. 94, 132, 195, 203-204 (სომხ. ენაზე).

¹⁴ ურარტუს სამეფო, რუკები; სომეხი ხალხის ისტორია ტ. I, ერევანი, 1971, გვ. 91 (სომხ. ენაზე).

¹⁵ გიორგი ქავთარაძე, „ტაოხთა უძველესი ქვეყანა და ქართული სახელმწიფოებრივობის საწყისები“// ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 2005, ტ. V, გვ. 25, 30; ამავე ნაშრომში გ. ქავთარაძეს დამოწმებული აქვს მ. წერეთელი, რომელიც ტერმინ — „სომეხს“ აიგივებს სახელწოდება „კუშუხთან“, იმის გათვალისწინებით, რომ ქართველები დღესაც ცოტა უპატიოდ უწოდებენ „სომეხ“ — „კომეხს“. მ. წერეთლის აზრით, ეს მოხდა ქართული ფონეტიკისთვის დამახასიათებელი ს-სა და კ-ს ურთიერთმონაცვლეობის შედეგად. იგი, აგრეთვე მიიჩნევს ქართულ ენაში სომეხთა აღმნიშვნელ უძველეს ფორმად დაკავშირებულს მესხების სამხრეთით მოსახლე „კუშუხთა“ (იგივე კამმან-უკომთა) ქვეყანასთან, რომელსაც კომპაგენე ეწოდა (გვ. 30).

სებულა სოფელი, რომელიც ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო ქალაქად გადაიქცა. ახალქალაქი X ს-დან (ჯავახეთთან ერთად) ტრადიციულად საუფლისწულო მამული იყო. მეფე ბაგრატ III-მ XI ს-ში მისთვის დაიწყო კედლის შემოვლება, რომელიც ბაგრატ IV-მ დაასრულა. მისი მოსახლეობა ოდითგან ქართული იყო, როგორც ამას საისტორიო წყაროები ადასტურებენ.

ამოტ მელქონიანის ფანტაზია უსაზღვროა. იგი აცხადებს, რომ თურმე სომეხი მეფის თრდატის წყალობით, ქართველთა მეფე მირიანს და ქართველ ხალხს 320-იან წლებში მიუღიათ ქრისტიანობა. ქართველ ხალხში ქრისტიანობა პირველ საუკუნეში მოციქულმა ანდრია პირველწოდებულმა გაავრცელა, ხოლო წმ. ნინოს მოღვაწეობის შედეგად — მირიან მეფის დროს (IV ს-ის დასაწყისი) ქრისტიანობა ოფიციალურ რელიგიად იქნა აღიარებული ქართლში. ასე რომ, სომხეთის მეფე თრდატი არაფერ შუაშია და მისი დამსახურება ქართველთა გაქრისტიანებაში მხოლოდ ამოტ მელქონიანის ფანტაზიაა.

ამოტ მელქონიანმა ამავე ნაშრომში საქართველოსა და სომხეთს შორის სასაზღვრო გამიჯვნის საკითხიც განიხილა, კი განიხილა, მაგრამ ლორესა და ახალქალაქის სადაო მახრების ისტორია ტენდენციურად წარმოადგინა. პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ის, რომ იგი შეგნებულად არასწორად ხმარობს ტერმინს — „თურქი მესხები“, ასეთი ეთნიკური ერთეული მესხეთში არ არსებობდა. ეს არის საქართველსადმი აგრესიულად განწყობილი ზოგიერთი მაჰმადიანი მეცნიერის მიერ ხელოვნურად ნახმარი სახელწოდება. მესხეთში იყვნენ არა თურქი მესხები, არამედ გამაჰმადიანებული მესხები, რომელიც იოსებ სტალინმა 1944 წელს გაასახლა შუა აზიაში.¹⁶ ეს კი უნდა იცოდეს ახალქალაქელმა მეცნიერმა ამოტ მელქონიანმა.

ახლა მივხედოთ ლორეს და ახალქალაქის მახრების საკითხს. მათ შესახებ ცოტა ვრცლად ვიტყვი, რადგან სომხეთი დღემდე ვერ შეგუებია ჯავახეთის საქართველოს საზღვრებში ყოფნას. სომხეთმა რვა საუკუნის წინ დაკარგული სახელმწიფოებრიობა 1918 წელს დაიბრუნა და თავისი საგარეო პოლიტიკის ძირითად მიმართულებად „ღიდი სომხეთის“ აღდგენა დაიხატა. სომხეთის დამნაკური მთავრობა ყველა იმ ტერიტორიას ითხოვდა, სადაც ოდესღაც სომეხს ერთხელ მაინც გაეგლო და წყალი დაეღია. დამნაკებმა სასწრაფოდ გამოაცხვეს სომხეთის ისტორიული და სახელმწიფო რუკები და 1919 წელს პარიზის საზავო კონფერენციას წარუდგინეს. ამ რუკებზე — „როგორც სომხეთში შემავალი ტერიტორიები, აღნიშნული იყო — თბილისი, ბორჩალოს, ახალციხისა და ახალქალაქის მახრები. აგრეთვე — მცხეთა, გორი, ბათუმი და ბათუმის ოლქი. მოსახლეობის ეთნიკური პრინციპის მიხედვით, სომხეთი მოითხოვდა, მამასადამე, საქართველოს უძველეს დედაქალაქს — მცხეთას, საქართველოს დედაქალაქს —

¹⁶მერაბ ბერიძე, „მაჰმადიანი მესხების ფესვები და დღევანდლობა“, თბ., 2009, გვ. 87-198.

თბილისს, საქართველოს მუდმივსა და განუყოფელ ნაწილს — ბორჩალოს და მთელ მესხეთ-ჯავახეთს“.¹⁷

დაშნაკთა ეს გაზრდილი მადა არავინ დააკმაყოფილა, მაგრამ მათ გული არ გაიტტუნეს და რისი მიღებაც მოლაპარაკების გზით ვერ შეძლეს, მისი მიღება იარაღის ძალით სცადეს. 1919 წ. დეკემბრის დასაწყისში, ომის გამოუცხადებლად, საქართველოს თავს დაესხა დაშნაკთა ჯარი და პირველ დღეებში გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია. მაგრამ ქართულ არმიას სათავეში ჩაუდგა გენერალი კვინიკაძე, მთელ ფრონტზე ძლიერი შეტევა განახორციელა და სწრაფად წავიდა წინ. საქმეში ინგლისი რომ არ ჩარეულიყო, ალბათ, ერევანსაც აიღებდა. ამის აღიარება სომეხ ისტორიკოსებს და მათ შორის აშოტ მელქონიანსაც არ სურს, მაგრამ ფაქტი ასეთია.

აშოტ მელქონიანი თავისი სტატიის 32-გვერდზე წერს: ახალქალაქის სომხობა შეეცადა, გადაეწყვიტა ძირითადი საკითხი და 1918 წლის 21 იანვარს ახალქალაქის სამაზრო კომიტეტმა ახალქალაქის მაზრის ალექსანდრაპოლის გუბერნიასთან მიერთება გამოაცხადა. ამ აქტს იგი აფასებს როგორც ამ მაზრის სომხეთთან მიერთების უპრეცედენტო ნაბიჯს. სინამდვილეში კი ეს იყო საქართველოს მიმართ ჩადენილი ღალატი, უფრო სწორად, ზურგში დანის ჩაცემა. იგი ასეც იქნა შეფასებული საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის მიერ. მან მესხეთ-ჯავახეთის გენერალ-გუბერნატორს შალვა მაღლაკელიძეს დაავალა ადეკვეთა ეს უკანონობა. იგი თავის ჯარით სასწრაფოდ მივიდა ახალქალაქში, მოიწვია სამაზრო კომიტეტის სხდომა და კომიტეტში მოკალათებული დაშნაკების მიერ გამოტანილი ეს მოღალატური და სეპარატისტული დადგენილება გააუქმა.

შემდეგ სომხეთ-საქართველოს შორის საგანგებო შეთანხმება გაფორმდა. შეთანხმების თანახმად, სადავო ბორჩალოს მაზრა, ლორეს ტერიტორია ნეიტრალურ ზონად გამოცხადდა. მის ჩრდილოეთ ნაწილში უნდა ყოფილიყო ქართული ჯარის ნაწილები, ხოლო სამხრეთ ზონაში — სომხეთის. აღსანიშნავია, რომ ამ ხელშეკრულებას ლორეს ადგილობრივი მოსახლეობა უკანონოდ მიიჩნევდა და საქართველოსთან შეერთებას ცდილობდა. საქართველოს რესპუბლიკის დამფუძნებელი კრების სახელზე 1919 წელს ლორეს მოსახლეობას ასეთი შინაარსის მიმართვა გაუგზავნია: „უხსოვარი დროიდან მართლმორწმუნე ქრისტიანული ტაძრები, ძეგლები, სასაფლაონი, რომლებიც ჩვენშია, აქამდე უვნებლად და დაცული, უეჭვოდ ამტკიცებს, რომ ლორეს სამუსლიმანო რაიონი მუდამ განუყოფელი ნაწილი იყო საქართველოსი და ამ რაიონის მოსახლენი ბურჯად ედგნენ საქართველოს საზღვრებს სიმტკიცისათვის. საქართველოს მთავრობა ლორეს რაიონს რატომღაც, ვითომდა სადავო ტერიტორიად თვლის საქართველოს და სომხეთს შორის, რაც ძლიერ დამღუპველ მდგომარეობაში გვაყენებს.

¹⁷ ვიქტორ ნოზაძე, სასაზღვრო საკითხი კავკასიაში//ე. „ისტორიული მემკვიდრეობა“, 2011, №10, გვ. 7.

ჩვენ ტფილისთან ვართ დაკავშირებული ეკონომიურად, პოლიტიკურად, სულიერად და ყოველმხრივ. ამიტომ მისგან ჩამოშორება არ შეგვიძლიან. ვთხოვთ საქართველოს მთავრობას ყოველგვარი ზომები მიიღოს ჩვენს დაუყოვნებლივ საქართველოს ტერიტორიასთან მისაერთებლად“.¹⁸ მიმართვას ხელს აწერს ლორეს რაიონის ექვსი სოფლის მცხოვრებნი.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ ანგარიში არ გაუწია აღნიშნულ მიმართვას და ზუსტად ასრულებდა შეთანხმებას. მაგრამ სომხეთის დაშნაკუთხი მთავრობის თხოვნით, 1920 წელს ლორეს ოლქი მთლიანად დაიკავა საქართველოს ჯარმა.

სომხეთის გასაბჭოების შემდეგ სომხეთის ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ საქართველოს მენშევიკურ მთავრობას ლორეს დატოვება მოსთხოვა, მაგრამ დასაბუთებული პასუხი გაეცა. 1921 წელს, როცა საქართველოში წითელი არმია შემოვიდა, სომხეთის ბოლშევიკურმა მთავრობამ ამ ძნელბედობით ისარგებლა და ლორეს ფარული ინკორპორაცია მოახდინა. ამრიგად, სომხეთის ბოლშევიკურმა მთავრობამ ლორეს ოლქი მიითვისა.

ვინაიდან აზერბაიჯანის, სომხეთის და საქართველოს საზღვრების გამიჯვნის საკითხი რთულად იდგა, ამიტომ 1921 წლის 2 მაისს რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის კავბიურომ საგანგებო კომისია შექმნა, რომლის პირველი სხდომა 25-27 ივნისს, თბილისში გაიმართა. სიტყვით გამოსულა სომხეთის წარმომადგენელი ალ. ბეკზადიანი. ეს გამოსვლა ჩაუწერია ვინმე მურადიანს. მის ჩანაწერში ვკითხულობთ: „სომხეთის მდგომარეობა განსაკუთრებით მძიმედ უნდა მივიჩნიოთ, რადგან მან თავის ტერიტორიის თითქმის ნახევარი დაკარგა ეკონომიური რესურსებით. ამხ. ბეკზადიანს უადრესად საჭიროდ მიაჩნია, რომ მეზობელ აზერბაიჯანსა და საქართველოს რესპუბლიკებს ჩამოეჭრას ტერიტორიები სომხეთის სასარგებლოდ. როცა მოსკოვში ამხ. მიასნიკოვმა და ბეკნაზარიანმა ამხ. სტალინი ინახულეს, ამ უკანასკნელმა ეს თვალსაზრისი სავსებით გაიზიარა.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, სომხეთის დელეგაცია სთხოვს ამხ. ქართველებს, თათრებს, რათა გაითვალისწინონ სომხეთის განსაკუთრებული მდგომარეობა და საერთო სოლიდარობის გულისთვის, ერთხელ და სამუდამოდ, უადრესად გულწრფელი, მეგობრული ურთიერთდამოკიდებულების დამყარების მიზნით დაგვთანხმდნენ განსაზღვრული ტერიტორიების დათმობას“.¹⁹

სომეხი ბოლშევიკები მართლ ლორეს ოლქის მითვისებით არ კმაყოფილდებოდნენ. მათ უნდოდათ საქართველოს ჩამოჭროდა და სომხეთს გადასცემოდა ახალქალაქის მაზრა (ფაქტობრივად, ჯავახეთი) და ბორჩალოს ნაწილი. სომეხი ბოლშევიკების ამ უსაფუძვლო მოთხოვნის გამო შეთანხ-

¹⁸ ჯავა სამუშია, „როგორც გადასცა სტალინმა ლორე სომხებს“//ქ. „ისტორიანი“, 2011, ტ. VI. გვ. 14-48.

¹⁹ იქვე, გვ.17.

მება ვერ მოხერხდა. ეს საკითხი განსახილველად გადაეცა კავბიუროს. კავბიურომ კი, იოსებ სტალინის მონაწილეობით, 1921 წლის 7 ივლისის დადგენილებით ე. წ. ნეიტრალური ზონა — ლორეს ოლქი — საბჭოთა სომხეთის რესპუბლიკას გადასცა.

ქართველი ბოლშევიკების მოთხოვნით, ახალქალაქის და წალკის რაიონების საკითხი განსახილველად გადაეცა საქართველოს ცენტრალურ კომიტეტს, რომლის დასკვნის საფუძველზე დადგენილება უნდა დაემტკიცებინა კავბიუროს. 1921 წლის 7 ივლისის დადგენილებით ლორეს ოლქზე საქართველოს პრეტენზია საბოლოოდ გაუქმდა. ახლა ლორე კი არა, ხრამის და ახალქალაქის ქართული მიწები იყო შესანარჩუნებელი.

ამრიგად, კომუნისტური პარტიის ამიერკავკასიისა (კავბიურო) და საქართველოს კომუნისტური პარტიის ბიუროს დადგენილებით, სომხეთს გადაეცა ბორჩალოს მაზრის სამხრეთ ნაწილი, ე. წ. ლორეს რაიონი — 2367 კვ.კმ ფართობი. მოგვიანებით, 1925 წელს სომხეთს გადაეცა ბორჩალოს მაზრის კიდევ ერთი ნაწილი — 207,94 კვ.კმ ფართობი. მთლიანად საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებით — 1921-1925 წლებში სომხეთს დაუთმეს 2575,38 კვ.კმ ქართული მიწა.

აშოტ მელქონიანი სტატიამი „ჯავახქ ძველ და შუა საუკუნეებში“ (გვ. 39-51) ცდილობს „დაამტკიცოს“ ჯერ ჯავახეთის მიწის „სომხურობა“, შემდეგ ჩამოთვლის 40 სოფლის სახელწოდებებს, სადაც თურმე „სომხური ან სომხებში ფართოდ გავრცელებული სომხური სახელების მქონე პირები ცხოვრობდნენ XVI ს-ში“. იოლი არ არის ეკამათო ყოველივე ქართულისადმი სიძულვილით გამსჭვალულ ადამიანს, მით უმეტეს თუ მას მეცნიერობის პრეტენზია აქვს. საოცარია, ისე როგორ დააბრმავა შურმა და ზიზღმა, რომ ამ 40 სოფლის მცხოვრებთა საქართველოში ფართოდ გავრცელებული სახელები სომხურად მოეღანდა, თუ განგებ სომხურად მონდომმა მათი გასაღება, ესენია — ზაქარია, სიმონი, როსტომი, გრიგოლი, რევაზი, გაბრიელი და სხვ. სინამდვილეში მან ამ სოფლებში მცხოვრებთა სომხური სახელები ამოკრიბა და თან ქართულიც მიაყოლა. ამით მას უნდოდა, ისეთი წარმოდგენა შეექმნა, რომ თითქოს XVI ს-ში იქ მარტო სომხები ცხოვრობდნენ. ამ სიცრუის გამოსააშკარავებლად საკმარისია, მივმართოთ პირველ წყაროს — „გურჯისტანის ვალაიეთის დიდ დავთარს“, ²⁰ სადაც ობიექტური მკვლევარი ნახავს, რომ ჯავახეთის მცხოვრებთა სახელების 90% XVI ს-ში ქართულია.

აშოტ მელქონიანი აქ არ ჩერდება და განაგრძობს: „შემდგომ საუკუნეებში, ოსმალთა ხანგრძლივი და მძიმე ბატონობის პერიოდში ამ მხარის (ე. ი. ჯავახეთის — ბ. ა.) მცხოვრებთაგან გაუმაჰმადიანებელი არავინ დარჩა. ისლამი მიიღო, აგრეთვე, სომეხთა იმ ნაწილმა, რომელნიც ქართ-

²⁰ თურქულიდან ქართულად თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო აკად. ს. ჯიქიამ, წიგნი III, 1958 წ.

ველთა მმართველობის (ჯავახეთში — ბ. ა.) პერიოდში ქალკედონიტები გახდნენ. ისლამიზაციის ამ ხანაში (XVII-XVIII სს.), ახალციხეში, ადიგენსა და შედარებით ნაკლებად ახალქალაქში მცხოვრებლებს, თურქებმა მთლიანად უწოდეს გეოგრაფიული სახელწოდება — „მესხები“ (გვ. 50)“. იქვე, 32 სქოლიოში შენიშნავს: „**ქართველი ისტორიკოსები და თანამედროვე პოლიტიკური მოღვაწეები ამ ტერმინში („მესხები“) ეთნიკურ აზრს დებენ და ცდილობენ მესხები ნამდვილ ქართველებად წარმოადგინონ**“ (ხაზგასმა ჩემია — ბ. ა.). მელქონიანი პირველი არ არის, ვინაც მესხების ქართველობა ეჭვის ქვეშ დააყენა. ამ მხრივ მან მხარი „დაუმშვენა“ თურქ მეცნიერს — იუნუს ზეირიქს.²¹ თურქი მეცნიერის რა მოგახსენოთ, მაგრამ ისტორიკოსმა მელქონიანმა, თუ მას ადამიანური და მეცნიერული პატიოსნების ნატამალი გააჩნია, უნდა იცოდეს, რომ მესხები უძველესი ქართველები არიან. ამას მოწმობს ასურულ-ლურსმულ წყაროებში დაფიქსირებული — „მუშქების“, ქართული — „მესხების“ და ბერძნულ-რომაული ტექსტების — „მოსხების“ და აგრეთვე ბიბლიის — „მოსოხ-მეშხ“-ის შორის არა მარტო უეჭველი მკვიდრი კავშირი, არამედ მათი საერთო ეთნოგენეზისი“.²² საყურადღებოა ისიც, რომ *მოსოხ-მეშხი* ნოეს სამ ვაჟთაგან ერთ-ერთის, იაფეტის შთამომავალი იყო.²³ მესხების ჭეშმარიტი ქართველობის შესახებ კიდევ შეიძლება სხვა მეცნიერთა ნაშრომების დამოწმება, მაგრამ მოტანილიც ნათლად ადასტურებს მესხების ეროვნულ ვინაობას და მასში ეჭვის შეტანა მხოლოდ მელქონიანის და ზეირიქის მსგავს ვაიმეცნიერებს შეუძლია.

აშოტ მელქონიანმა თავისი ჭკუით მესხების ქართველობა ზომ სადავოდ აქცია, მაგრამ ამას არ დასჯერდა და სომეხთა „გაქართველებაში“ ქართველებს დასდო ბრალი. ამის შესახებ წერს: „ადგილობრივმა ქართულმა მმართველობამ (იგულისხმება მენშევიკური მმართველობა — ბ. ა.) ახალქალაქის ჩრდილოეთის და აღმოსავლეთ მხარეში საკმაო რაოდენობის სომეხ მცხოვრებლებს წაართვა საკუთარი მიწები, გამოდევნა და მისცა ქართველებს. ხელყვეს ახალციხის წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის კუთვნილი სოფლების სავარგულები. აქ დაიწყო ქართულმა ეროვნულმა მთავრობამ ეროვნული ასიმილაცია“ (გვ. 87). ამავე გვერდზე, 33-ე სქოლიოში კი შენიშნავს: „მართალია, აღმოჩნდა ზოგიერთი სომხური ოჯახი, რომელიც დათანხმდა გვარის შეცვლას, მაგრამ სომეხ-კათოლიკეთა უმეტესობა ქართული მთავრობის ამ შოვინისტური მოთხოვნის წინააღმდეგ წავიდა და კატეგორიულად უარყო სომხური გვარის შეცვლა ქართულით“. შემდეგ განაგრძობს: „მენშევიკური მთავრობის ეს შოვინისტური პოლიტიკა შეუძნეველი არ დარჩენია სომხეთის დაშნაკურ მთავრობას და

²¹Yunus Zeyrek, *Ahiska bölgesi ve Ahiska Türkuri*, Ankara, 2001.

²²გრიგოლ გიორგაძე, „მუშქია“, „მუშქი“ და „დაიენი“, „დაიანი“, ასურულ-ლურსმულ ტექსტებში//კრებ. „მესხეთი“, 2000 წ.

²³ნ. ხაზარაძე, ბიბლია და მესხების ძველი ისტორია//კრებ. „მესხეთი“, 2000 წ.

შეეცადა ეს პროცესი შეეჩერებინა. ამიტომ დააყენა სასახლერო გამიჯვნის საკითხი. სომეხი სახელმწიფო მოღვაწენი უსამართლოდ მიიჩნევენ, ახალქალაქის მახრა (ე. ი. ჯავახეთი — ბ. ა.) საქართველოს საზღვრებში რომ იყო მოქცეული“ (გვ. 87).

ამასთან დაკავშირებით დაშნაკების ერთ-ერთი ლიდერი რუბენ ტერმინასიანი წერდა: „საქართველო უსამართლოდ მოექცა სომხეთს. უსამართლობა იყო ის, რომ სომხებით დასახლებული ახალქალაქის ოლქი, რომელიც გეოგრაფიულად და ეთნოგრაფიულად ეკუთვნოდა სომხეთს, მოწყვება და შეიერთა“ (გვ. 87).

სომხეთის მიერ უძველესი ქართული მიწის, ჯავახეთის მიმართ ყოველმხრივ უსაფუძვლო და გაუთავებელ პრეტენზიას ცოტა ვრცლად შევხებით. ჯერ კიდევ 1913 წელს სომხებმა ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების თბილისის გუბერნიიდან გამოყოფა და გიუმრთან შეერთება მოითხოვეს, გიუმრის (ალექსანდრაპოლის) გუბერნიის შექმნის მიზნით.²⁴ ამ დროს მეფის ნაცვალი კავკასიაში იყო, როგორც ივ. ჯავახიშვილი ამბობს, სომეხთა მწყალობელი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი. მისი მესაიდუმლე და ყურმოჭრილი ერთგული მსახური იყო დაშნაკთა ერთ-ერთი ლიდერის — ალ. ხატისოვის მამა — ივანე. ამ პერიოდში, მეოცე საუკუნის 10-იან წლებში, სომეხთა ცხოვრების სადავე დაშნაკებს ეჭირათ ხელში. ვორონცოვ-დაშკოვის ბრძანებით და, რა თქმა უნდა, ხატისოვის „რჩევით“, შეიქმნა საგანგებო კომისია, რომელშიც 6 სომეხი და 2 ქართველი შედიოდა. ეს საკითხი 1913 წლის 6 ნოემბრის და 18 დეკემბრის სხდომებზე განიხილეს და დაასკენეს, რომ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების გამოყოფა და სომხეთთან შეერთება გეოგრაფიული და ეკონომიკური თვალსაზრისით მიზანშეწონილი არ იყო. ეს დასკვნა საგუბერნიო საბჭომ 1914 წლის 24 იანვარს უყოყმანოდ დაამტკიცა.

შემდეგ წლებში მოვლენები ასე განვითარდა: 1918 წელს დაშნაკებმა სომხეთის ისტორიული და სახელმწიფოებრივი რუკები დაბეჭდეს. ივ. ჯავახიშვილმა ამ რუკებს „ფანტასტიკური რუკები“ უწოდა, რადგან მათზე ე. წ. დიდი სომხეთი „გადაჭიმული იყო შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე და სამსუნის ოდნავ აღმოსავლეთით შავ ზღვამდე მდებარე ადგილთაგან ხმელთაშუა ზღვაზე აღწევდა და სელევკიის ჩრდილოეთით მდებარე ქ. არდევილის ოდნავ ჩრდილოეთით მიმავალი ხაზით სრულიად სომხეთის საზღვარი კასპიის ზღვასთან არ მთავრდება: ბათუმი, ახალციხე, თვით მცხეთა და ტფილისიც კი ამ რუკაზე სომხეთშია მოქცეული და საქართველოს პატარა, ვიწრო ზოლიდა აქვს მიკუთვნებული“.²⁵

²⁴ ეს თეორიული გადანაწილება მოხდა ქართველი ფედერალისტების და სომხურ დაშნაკურ პარტიებს შორის, რომელიც ეთნიკურ პრინციპს ეყრდნობოდა. ამის წინააღმდეგი იყო ცნობილი ქართველი მწერალი მიხეილ ჯავახიშვილი. ამიტომ დატოვა ფედერალისტები და ცოტა მოგვიანებით შევიდა ეროვნულ-დემოკრატიების პარტიაში.

²⁵ ბონდო არველამი, „როცა უდავო სადავო ხდება“, თბ., 2006, გვ. 92-93.

ამ ზღაპრული რუკების მიხედვით წარმოდგენილი „დიდი სომხეთი“ არასდროს არსებულა და შესაბამისად, არც 1918 წ. სტამბოლის მსოფლიო კონფერენციაზე არ დაუჭირა მხარი არცერთმა სახელმწიფომ დაშნაკთა ამ გეგმას, რომლის მიხედვითაც დაშნაკები „დიდი სომხეთის“ ადგილს ითხოვდნენ. აღარას ვამბობთ თურქეთის წარმომადგენელზე, რომელმაც კონფერენციის მონაწილეებს იოლად დაუმტკიცა სომხეთის ამ ისტორიული და პოლიტიკური რუკების არარეალურობა, როგორც წარსულის, ისე აწმყოს თვალსაზრისით. აღნიშნული მოწმობს, რომ სომხების პრეტენზია ქართული მიწების მიმართ არ ახალია და ისინი პერიოდულად ცდილობენ მათ მითვისებას, თანაც არც თუ სანაქებო ხერხებით. ერთ-ერთ ამგვარ გამოსდომას ჰქონდა ადგილი **1925 წელს**, როცა **სომეხი ბოლშევიკები ჯავახეთისთვის ავტონომიის მინიჭების მოთხოვნით გამოვიდნენ**. ამ მოთხოვნას კატეგორიულად წინ აღუდგა ივ. ჯავახიშვილი და ვრცელი მოხსენება გაუგზავნა საბჭოთა მთავრობას, რომელშიც მეცნიერულად დაასაბუთა, რომ ჯავახეთი გეოგრაფიულად, ისტორიულად და ეკონომიკურად ყოველთვის საქართველოს ეკუთვნოდა.²⁶

დაშნაკთა აღნიშნული მოთხოვნა ჯავახეთის მიმართ დღესაც გრძელდება. მათი ტიპური წარმომადგენელია ამოტ მელქონიანი თავისი შრომებით ამ კუთხის შესახებ.

ვინმე მ. დარიბიანს ეკუთვნის სტატია „დასავლეთის სომხების გამოსახლება 1829-1830 წწ. სომხურ მაზრასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე“ (გვ. 212-223). წერილში არც ახალი არაფერია ნათქვამი და არც რაიმე უცნობი საარქივო მასალაა წარმოდგენილი, მაგრამ საყურადღებოა იმით, რომ სტატიის სათაურშივე ჯავახეთი სომხურ მაზრად არის გატანილი, რაც არასდროს არ ყოფილა. ეს რომ ერთი კონკრეტული შემთხვევა ყოფილიყო, მასზე ყურადღებას არ გავამახვილებდით, მაგრამ ეს ტიპური მოვლენაა სომხურ ისტორიოგრაფიაში. სომეხ საზოგადოებას ამ გზით უჭედევნ თავში აზრს, რომ ჯავახეთი იყო და არის სომხური მიწა, რომელიც სომხეთს უნდა დაუბრუნდეს.

მეფე ნიკოლოზ I-ის ბრძანებით, 1829-1830 წლებში შემოსახლებულ სომეხთა გარკვეული ნაწილი ახალციხესა და მის გარშემო მდებარე ტერიტორიაზე უნდა დაესახლებინათ, „სადაც ის საიმედო ძალა იქნებოდა რუსეთის ახალი საზღვრების დასაცავად“.²⁷ ეს ამონარიდი კიდევ ერთხელ ამტკიცებს იმ ფაქტს, რომ მეფის მთავრობა სამცხე-ჯავახეთის გამაჰმადიანებელი ქართული მოსახლეობისაგან განსხვავებით, რომელიც გაქრისტიანების შიშით მშობლიური მიწა-წყლიდან აიყარა და თურქეთის სიღრმეში გადასახლდა, სომხებს კავკასიაში ყველაზე საიმედო დასაყრდენ ძალად თვლიდა.

²⁶ „ივ. ჯავახიშვილის არქივიდან“//გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1988, №43.

²⁷ Центральный государственный военно-исторический архив, Ф. Вил., д. 1019, б. 4-5.

საინტერესოა დაშნაკური პარტიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწის ა. აპარონიანის სტატია, რომელიც პირველად დაბეჭდილია გაზ. „ჰაიერენიქი“-ს (საშობლო) 1933 წლის მარტის ნომერში. მისი სათაურია — „სომხეთი, საქართველო და დასავლეთი“ (გვ. 335-354). მასში ამ ქვეყნების ორიენტაციის საკითხია დასმული. ავტორს შედარებითი ხერხის გამოყენებით მიმოხილული აქვს სომხეთის და საქართველოს ისტორია. მიუთითებს რა საქართველოს სწრაფვაზე დასავლეთისკენ, დასკვნის სახით იგი წერს: „...და დღესაც გრძელდება ძველი, ძალიან ძველი ზღაპარი. საქართველომ თავისი იმედი დაუკაემირა თურქებს და ბრძოლა გამოუცხადა რუსეთს. სომხეთმა თავისი იმედი რუსეთზე დაამყარა და ჩაება შეუპოვარ ბრძოლაში ყოველგვარი თავისუფლების მტრის, ოხერი თურქების წინააღმდეგ.“

ამ ორში — რომელია სწორი?

ბოლოს და ბოლოს როდის გადაწყდება ეს საუკუნოვანი და სიმპათიური, მაგრამ ანტაგონისტური საკითხი, რომელიც იმდენად მწვავეა, რომ პოლიტიკურად ყოფს ამ ორ ახლობელ ხალხს.

როდემდე, როდემდე!.. არ ვიცი“.

როგორც აღვნიშნეთ, ეს სტატია გამოქვეყნდა 1933 წელს საზღვარგარეთ სომხური დაშნაკური გაზეთის ფურცლებზე. ამ დროს საქართველოცა და სომხეთიც უკვე გასაბჭოებული იყო. ამიტომ აპარონიანს მხედველობაში, ალბათ, XX საუკუნის 10-იანი წლები აქვს. მაგრამ ამ წლებში საქართველოს თურქეთთან მოკავშირეობაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტი იყო, რადგან თურქებმა ისარგებლეს ამ პერიოდში (1918-1920) ახლად შექმნილი დამოუკიდებელი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სისუსტით და ჯარით შემოვიდნენ სამცხე-ჯავახეთში. ეს მხარე ოკუპანტებისაგან ქართული ეროვნული ჯარის სიმამაცემ იხსნა. ასე რომ, საქართველო ამ დროს თურქეთის იმედით ვერ იქნებოდა, პირიქით — ებრძოდა მას. რაც შეეხება რუსეთთან ბრძოლას, ამასაც მცდარ ინტერპრეტაციას აძლევს. 1918-1919 წლებში საქართველო კი არ ებრძოდა რუსეთს, პირიქით — მისგან თავს იცავდა. რუსეთის ბურჟუაზიული დროებითი მთავრობა არ ცნობდა საქართველოს დამოუკიდებლობას და ამიტომ დენიკინის დივიზიები ცდილობდნენ, შემოჭრილიყვნენ საქართველოში და დაემხოთ მენშევიკური მთავრობა. ამ დროს რუსეთის დროებით მთავრობასთან სომხეთის დაშნაკური ხელისუფლება საქართველოს საწინააღმდეგოდ შეხმატკბილებული იყო.

3. გელამიანცის სტატიაში „წერილი ახალციხიდან“ (გვ. 359-375.) (გადმობეჭდილია გაზ. „ფორმ“ (ცდა), №1, 1876), მოტანილია შემდეგი მონაცემები: 1866 წელს ახალციხეში 110 სომეხი გრიგორიანი ოჯახი ყოფილა, ხოლო 40-50 — კათოლიკური, 200 — ქართული და ებრაული ოჯახი (გვ. 361). როგორც ვხედავთ, სომხების რიცხვი არც XIX საუკუნეში ყოფილა დიდი, როგორც ამის წარმოჩენა ამოტ მელქონიანს და მის მსგავს მკვლევრებს სურთ.

ამავე ავტორს მოაქვს სომეხი ისტორიკოსის ლევონ ალიშანის აზრი *ახალციხის* ეტიმოლოგიის შესახებ, რომლის მიხედვით ახალციხეს მესხთა ქალაქს უწოდებდნენ, ხოლო სიტყვა *სამცხე* მოდის ახალციხიდანო. გელამეანცი ამ აზრს მართებულად არ ეთანხმება და შენიშნავს: სამცხე ნიშნავს — სამციხეს. თამარ დედოფლის დროს ამენდა ახალციხეო. ამ დროს იყო აზხორის (აზღარდ) და ზრდვიზის ციხეები და აქედან მიღებულია — ორციხე (ორი ციხე), გვ. 361.

თუ სამცხეში — სამი ციხე იგულისხმება, მაშინ „ორი ციხე“ რას ნიშნავს, ეს გაუგებარია. მაგრამ აქ უფრო საყურადღებოა ქართული ტოპონიმი *ბერთეისი*. ეს ციხე-სიმაგრე წარმოდგენილია სომხურ ხეში მდგომ ციტადელად — *პარტიზაც ძორ*, ე. ი. „დიდი სომხეთის“ ტერიტორიად, რაც არასდროს ყოფილა. აზხორ||აზღარდ (ე. ი. ქართულად *აწყური*) კი სომხურ ტოპონიმად არის მიჩნეული. ამ ტოპონიმების ქართულობის მტკიცებას აქ არ შევუდგები, რადგან ობიექტური მეცნიერისათვის ეს ისედაც ცხადია.²⁸

პროფ. კ. ლაფადარიანის სტატია „მასალები ახალციხის სომხური დიასპორის ისტორიისათვის“ (გვ. 376-387) შედარებით აკადემიურობითა და დამოწმებული ისტორიული წყაროების სიუხვით გამოირჩევა. მაგრამ ავტორს ბოლომდე არ ყოფნის ობიექტურობა და ზოგიერთ წყაროს ტენდენციურად განიხილავს. იგი ცდილობს, დაამტკიცოს, რომ თითქოს სომეხი ახალციხეში ძველთაგანვე ცხოვრობდნენ, მაგრამ ამის დამადასტურებელი ცნობები ვერ მოაქვს. კ. ლაფადარიანი აღნიშნავს: „ახალციხეში უძველესი სომეხების რაოდენობის შესახებ ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ ვიცით, რომ ჯერ კიდევ 1829 წლამდე ისინი ბევრნი იყვნენ და ცხოვრობდნენ, რაბათის (ქალაქის ძველი უბანი) და ქალაქის ახლომახლო მდებარე რამდენიმე სოფელში და ჯავახეთში. ჯავახეთი კი ამ დროს ახალციხის ოლქის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო“ (გვ. 378).

ყველა-ყველა, მაგრამ ასეთ დაუსაბუთებელ და ტენდენციურ მოსაზრებას ნამდვილად არ ველოდი ისეთი აკადემიური და სოლიდური მეცნიერისაგან, როგორც იყო პროფ. კ. ლაფადარიანი. ჯერ მას ახალციხეში უძველეს დროში სომეხთა ეთნიკური ელემენტების არსებობა უნდა დაემტკიცებინა სათანადო წყაროების მითითებით და მათი რაოდენობის გარკვევაზე მერე უნდა ეზრუნა. სომეხი მეცნიერის განცხადება — „ახალციხეში ძველი სომეხების რაოდენობის შესახებ ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ ვიცით, რომ ბევრნი იყვნენ ჯერ კიდევ 1829 წლამდე“ (გვ. 376), ე. ი. სომეხების არზრუმიდან აქ შემოსახლებამდე და თითქოს ახალციხე და ეს მხარე თავიდანვე სომხური იყო, რასაც აშოტ მელქონიანისნაირი მეცნიერები თავგამოდებით „ამტკიცებენ“, — ყალბია.

პროფ. კ. ლაფადარიანი მაინც განაგრძობს ოდითგან სომეხთა კვალის

²⁸ იხ. ბონდო არველაძე, „ვერე არ არის თავაო...“//*ქ. „ჩვენი მწერლობა“*, 2011, №10, გვ. 28-33.

„ძიებას“ ახალციხეში. ახლა ცდილობს „მრავალრიცხოვანი“ სომხების არსებობა დაამტკიცოს შუა საუკუნეებში. იგი წერს: „შუა საუკუნეებში არაერთგზის შეივსო ახალციხის სომეხი მოსახლეობა ლტოლვილთა დიდი და მცირე ნაკადით. ერთ-ერთი ასეთი შევსება მოხდა XIV ს-ში, როცა სომხების ერთმა ნაკადმა მიაშურა ასტრახანს, შემდეგ იქიდან წამოვიდა და დასახლდა ქალაქ გორში და მის მიმდებარე სოფლებში. შემდეგ მათი ნაწილი გადასახლდა ახალციხეში. ახალციხის ძველი ქალაქის ჩრდილოეთ კუთხეში არის შუა საუკუნეების ერთი სომხური ეკლესია. მასზე არსებულ წარწერაში მოხსენიებულია გორელ სომეხთა სახელები. ამ პატარა სომხურ ეკლესიას ახლა ეწოდება სირვიქილისა. მასზე შემორჩენილია სომხურ წარწერათა ფრაგმენტები. წარწერათა ეს ნარჩენები სხვადასხვა დროს არის შესრულებული, უვიცი ხელით“ (გვ. 378).

სამწუხაროდ, ამ სომხური წარწერის ადგილზე ნახვა და შემოწმება არ მომიხერხდა. მაგრამ ამ წარწერების მიხედვით სომეხთა დიდი რაოდენობით არსებობა ახალციხეში მაინც არ მტკიცდება, როგორც ამას პროფ. კ. ლაფადარიანი ფიქრობს.

პროფ. კ. ლაფადარიანი წერს: „1828-1829 წლებში რუსეთ-თურქეთის ომის დროს სომეხთა საგრძნობი ნაწილი თურქებმა გაჟლიტეს. თურქებს ეშინოდათ, რომ სომეხები რუსის ჯარს ბრძოლაში დაეხმარებოდნენ. ამიტომ, როცა თურქებმა არდაგნიდან უკან დაიხიეს, გზადაგზა სომეხებს ხოცავდნენ“ (გვ. 379).

როგორც ირკვევა, თურქების შიში, რომ სომეხები რუსის ჯარს დაეხმარებოდნენ, უსაფუძვლო არ აღმოჩნდა. მართლაც, ადგილობრივი სომეხები რუსის ჯარის ნაწილებს სისტემატურად აწვდიდნენ ინფორმაციას თურქების ჯარის ნაწილების ყოველი გადაადგილების შესახებ. მათ მეგზურად უდგებოდნენ²⁹ და ა. შ. ამის შესახებ სომეხი ავტორი, რასაკვირველია, არაფერს ამბობს, მაგრამ შედეგს კი აღნიშნავს: „ანდრიანაპოლის ზავის შემდეგ (1829), როცა რუსის ჯარმა დატოვა ქალაქი კარინი, ყარსი, ბაიაზეთი და დაუბრუნა თურქებს, ამ ქალაქის და მის გარშემო მცხოვრებ სომეხებს შეეშინდათ თურქი მტარვალების და მოინდომეს გადასახლება და დამკვიდრება რუსეთის იმპერიაში“ (გვ. 378).

როგორც ირკვევა, ისარგებლა მომენტიტ და კარინის სომხური ეპარქიის წინამძღვარმა, არქიეპისკოპოსმა კარაპეტ ბაგრატუნმა შეაგროვა კარინის წარჩინებული პირების — ვართაპეტების, მაპტეების და ერესფონანების ხელმოწერები (29 პიროვნება) და ადგილობრივი სომხების სახელით თხოვნა გაუგზავნა რუსეთის მთავრობას. ხელმოწერი სომეხები რუსეთის მთავრობას რუსეთის იმპერიის საზღვრებში, კერძოდ, ახალციხესა და მის მიმდებარე სოფლებში, დასახლებას სთხოვდნენ. გადასახლების მსურველთა რიცხვი თავდაპირველად დაახლოებით ათას ოჯახამდე ყოფილა. მა-

²⁹ შ. ლომსაძე, მესხები, თბ., 1995, გვ. 167.

გრამ თურქეთში დარჩენა იმდენად საშიში გამხდარა, რომ წამომსვლელთა რიცხვი სწრაფად გაზრდილა.³⁰

პროფ კ. ლაფადარიანს შემდეგ მოაქვს მონაცემები, რომელი სომხური სოფლიდან რამდენი ოჯახი გადმოსახლდა ჯავახეთში და თურქეთში გაქცეულ ქართველთა ნასახლარებზე დაფუძნდა... ამ საქმის ინიციატორის, არქივისკოპოს კარაპეტ ბაგრატუნის მიერ მეფის ნაცვლის გენერალ პასკევიჩისადმი გაგზავნილ თხოვნაში, ყველაზე საინტერესოა შემდეგი პირობები: 1. შემოსახლებული სომხების სოფლებში სხვა ეროვნების ხალხს არ უნდა ეცხოვრა. 2. შემოსახლებულ სომხებს უნდა ჰქონოდათ თავიანთი ეროვნული სასამართლო, რომელშიც საქმის წარმოება სომხურ ენაზე უნდა ყოფილიყო. 3. შემოსახლებული სომხები დროებით ყოველგვარი გადასახადისაგან უნდა განთავისუფლებულიყვნენ (გვ. 380).

მეფის მთავრობამ ამ მოთხოვნებიდან ერთი ნამდვილად შეუსრულა და ისინი რამდენიმე წლით გაათავისუფლა გადასახადებისაგან. ფულადი დახმარებაც დაურიგდათ — 25 მანეთი ოჯახზე. როგორც აღვნიშნეთ, ცარიზმი სომხებს ერთგულ და საიმედო ხალხად თვლიდა, არამართო ჯავახეთში, არამედ მთელ კავკასიაში (ასეა დღესაც). ამიტომ ყოველნაირ დახმარებას უწყვედა არქივისკოპოსს კარაპეტ ბაგრატუნს (ერზიკიანცი), რათა ჯავახეთის ძირძველ ქართულ მიწაზე შემოსახლებული სომხები მყარად დაემკვიდრებინა.³¹

ვიდრე სომეხი ისტორიკოსის, სამველ კარაპეტიანის სტატიის განხილვაზე გადავალ, მსურს მოკლედ შევეხო მის ზოგიერთ მეცნიერულ ნაშრომს. მან 1995 წელს გამოაქვეყნა რუკა-ცნობარი — „სომხური ეკლესიები საქართველოში“ (ერევანი, სომხურ ენაზე). სომხური ეკლესიების არსებობა საქართველოში, ცნობილი ისტორიული გარემოების გამო, მოულოდნელი ³⁰ ლ. მელიქიეთ-ბეგი, „ქალაქ კარინიდან გადმოსახლების მსურველთა თხოვნა გენერალ პასკევიჩისადმი — 1829 წ. (ორიგინალი)“//სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის სომხეთის ფილიალის „მოამბე“, 1940, №3, გვ. 37-40 (სომხურ ენაზე).

³¹ ვფიქრობთ, საინტერესო იქნება არქივისკოპოს კარაპეტ ბაგრატუნის (1779-1856) ბიოგრაფიის შესახებ ორიოდე სიტყვა ითქვას. მისი ნამდვილი გვარია ერზინკ-ოღლი, პაპამისი ამ გვარს ატარებდა. ვინაიდან სპერი ქართველი ბაგრატიონების პირვანდელი სამკვიდრო იყო, ამიტომ გვარად აიღო ბაგრატუნი, იგი სპერიის სომხურ ეპარქიას წინამძღოლობდა. მისი ინიციატივით და ენერგიული საორგანიზაციო მოღვაწეობით შემდეგ სომხები შემოსახლდნენ ჯავახეთში. სპერიის ახალ მოსახლეთა პირველ ნაკადს თვითონ წამოუძღვა და როცა ჯავახეთის ქართულ მიწაზე ფეხი დაადგა, ეპისკოპოსის ჯოხი მიწას დაკრა და დაიძახა — „შვილებო! სომხური მიწიდან, მშობლიურ სომხურ მიწაზე მოვედითო“. მან უდიდესი საორგანიზაციო მუშაობა ჩაატარა შემოსახლებულ სომეხთა ჯავახეთში დამკვიდრებისათვის. საკუთარ ფულსაც არ ზოგავდა და შემოსახლებულ სომეხებს ეხმარებოდა, რომ მკვიდრად მოეკიდათ ფეხი ჯავახეთის ქართულ მიწაზე. მეფის მთავრობაც ხელს უწყობდა და გულუხვად ეხმარებოდა. ეს დაუფასეს ჯავახეთის სომეხებმა და დღეს კარაპეტ ერზინკ-ოღლის ძეგლი დგას ახალქალაქში.

მომავალ წლებში არქივისკოპოსი კარაპეტ ერზინკ-ოღლი ეჯიმიანისა საქართველოს სომხური ეპარქიის წინამძღოლად გაამწესა და გარდაცვალებამდე ამ თანამდებობაზე იყო (1837-1856 წწ.).

არ არის, მაგრამ ს. კარაპეტიანმა მათი რიცხვი გრანდიოზულად გაზარდა და ისე წარმოადგინა რუკა-ცნობარში. მან 653 სომხური ეკლესია „აღმოაჩინა“ საქართველოში. აქედან, ოთხმოც პროცენტზე მეტი ქართული ეკლესიებისა გატანილია სომხურად.³² ამასთანავე, მან 2000 წელს გამოსცა წიგნი „საქართველოს სახელმწიფო პოლიტიკა და სომხური კულტურის ძეგლები“, რომელშიც აზერბაიჯანელ ხალხთან ერთად ქართველ ერს ცივილიზაციის დამანგრეველი ხალხი უწოდა. ე. ი. ბარბაროსებად გამოგვიყვანა. აუგად მოიხსენია საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ილია II, და სხვა უხამსობები იკადრა. მას საკადრისი პასუხი გაუეცით.³³

ს. კარაპეტიანი არ ისვენებს, აღნიშნულ კრებულში არის მისი სტატია „სომხეთში სომეხ-ქალკედონიტების საკულტო ძეგლები და ქართული ახლადგამომცხვარი „მოთხოვნები“ (პრეტენზიები)“, (გვ. 417-423).

ამჯერად ცოტა შორიდან დავიწყებ. 451 წ. ბიზანტიის იმპერატორმა მარკიანემ კონსტანტინეპოლში მოიწვია მსოფლიო საეკლესიო კრება. მასში მონაწილეობა არ მიუღია სომხეთის ეკლესიის წარმომადგენლებს. ამ კრებამ დაადგინა ქრისტეს ორბუნებიანობა და აღიარა დიოფიზიტობა. ამავე დროს დაგმო და ერეტიკოსებად გამოაცხადა მონოფიზიტები — ისინი, ვინც ქრისტეში მარტო ღმრთეებრივ ბუნებას ხედავდა. სომხებმა მონოფიზიტობა აღიარეს და ამ გზას დაადგინეს. მაგრამ სომეხთა კათალიკოსმა ეზრა I-მა (630-641) დიოფიზიტობა მიიღო და კათალიკოს ჰოვჰანეს ოძუნეცამდე (717) მთელი ოთხმოცდახუთი წელი სომხები დიოფიზიტები იყვნენ. 726 წლის მანასკერტის საეკლესიო კრებაზე სომხურმა სამღვდელოებამ უარყო დიოფიზიტობა და დაუბრუნდა მონოფიზიტობას. ამდენად, ფაქტია, სომხეთი 630-717 წლებში ქალკედონური სარწმუნოების აღმსარებელი იყო. ამ ისტორიულ ფაქტს ს. კარაპეტიანიც ვერ უარყოფს. იგი წერს, სომხეთში ქალკედონიზმის არსებობის პერიოდში (630-717) აშენდა სომხური ხუროთმოძღვრების ოქროსდარი ძეგლები, როგორც არის — ბაგავანის წმ. ჰოვჰანესის ტაძარი (631-639), მრენის (639-640), ზვართნოცის წმ. გიორგის ტაძარი (600-იან წლებში), თალინის კათოლიკე დიდმაშენის წმ. თადეოსის ტაძარი, აკორის წმ. იაკორის (661-667) და სხვა დიდებული ტაძარი და ეკლესია (გვ. 419).

მართლაც, ეს საკულტო ძეგლები ქალკედონური ხუროთმოძღვრების საუკეთესო ნიმუშებია.

ს. კარაპეტიანი სომხეთში ქალკედონიზმის გავრცელების ისტორიულ პირობებს მოკლედ მიმოიხილავს და აღნიშნავს, არაბების სომხეთში სამასწლიანი ბატონობის პერიოდში „დასავლეთ ბიზანტიის ჩრდილოეთ ნაწილში

³² ამის შესახებ იხ.: ბონდო არველაძე, „სომხური“ თუ ქართული ეკლესიები საქართველოში?!.. 1996 (ქართ. ინგ. რუს. ენებზე).

³³ „რა უთქვამს, რა მოუწმავს, რა წიგნი დაუწერია“//შრომების კრებული — „ქვანი კვლავ დაღაღებენ“, 2004, გვ. 108-131.

ქრისტიანული ბუნების აღმსარებელი (მონოფიზიტური) მოსახლეობა, სახელმწიფო პოლიტიკის გატარების შედეგად, საქართველოს მსგავსად დიოფიზიტური (ორი ბუნების აღმსარებელი) გახდა. სომხეთმა მიიღო დიოფიზიტური სარწმუნოება. X ს-ში სომხეთში უკვე იყო ქალკედონიტ მცხოვრებთა მთელი პროვინციები. ამრიგად, 918 წ. დედოფალ დინარას ინიციატივით საქართველოში წარმატებით გაქალკედონიტდა ისტორიული სომხეთის კამბეჩოვანის (იგულისხმება: კახეთის — ბ. ა.) პროვინციის სომეხი მოსახლეობა³⁴. იქვე უმატებს: „დინარა დედოფალმა ჰერეთი მოაქცია მართლმადიდებლურ აღმსარებლობაზე“ (გვ. 419). იმომებს ლ. მელქისეთ-ბეგის ნაშრომს „ქართული წყაროები სომხეთის და სომხების შესახებ“ (1955, ტ. III, გვ. 67. სომხ. ენაზე). მართალია, ჰერეთის მოსახლეობა გარკვეული ხანით იყო მონოფიზიტური, თუმცა არა მთლიანად, ეს მხარე თავიდანვე იყო დიოფიზიტური აღმსარებლობის მოსახლეობით დასახლებული.³⁴ კამბეჩოვანს სომეხი ლტოლვილები თავს პერიოდულად თუ აფარებდნენ, ისინი თავიანთი მონოფიზიტური სარწმუნოებით ვერავითარ ზეგავლენას ვერ ახდენდნენ ადგილობრივ ქალკედონიტ ქართულ მოსახლეობაზე. პირიქით კი ხდებოდა.

რასაკვირველია, ქართველთა, ანუ დიოფიზიტური აღმსარებლობის გავრცელებას სომხეთში, გარკვეული წინააღმდეგობა შეხვდა. მაგალითად, სომხეთის კათალიკოსი პეტროს გეტადარძი ყოველნაირად ცდილობდა სომხების დარწმუნებას, რომ დიოფიზიტური სარწმუნოება არ მიეღოთ. ამ ისტორიულ მოვლენას, მისთვის ჩვეული ტენდენციურობით, შეეხო ს. კარაპეტიანი. ცენტრალურ და განსაკუთრებით ჩრდილო სომხეთში გავრცელდა ქალკედონიზმი. ქალკედონიტებმა თავი მოიყარეს სომხურ-ქალკედონური ვანქების და ეკლესიების ირგვლივ, — წერს იგი, — და ამ ეკლესიების გარკვეული ნაწილი ბიზანტიურ წესზე გადააკეთეს (ქართულ ეკლესიას შეგნებულად არ უწოდებს ქართულს — ბ. ა.), როგორცაა „ქართული ეკლესია“ ანში. ის იყო სომხური მონოფიზიტური ეკლესია, მაგრამ დიოფიზიტებმა გადააკეთეს ქალკედონურ წესზე, ისე როგორც ახლადამოწმებული ეკლესიების გარკვეული ნაწილი (ამ ნაწილს რატომდაც არ ასახელებს).

ცნობილი სომხური ქალკედონური ვანქები და ეკლესიები ძირითადად აგებულ იქნა ადრეულ ხანაში. მათ ჰქონდათ დამახასიათებელი იერსახე. მაგ.: ჰლმძაჰანქი, ჰუჯაბი, ქობაირი, ჰნევანქი და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია XII-XIII სს. აშენებული ახალი ვანქები და ეკლესიები — კირანეცი და სრველისვანქი აღსტევის დაბლობში, თეჟარუიქის ვანქი, ელგნამორის ეკლესია — ბასიანში (სოფ. ჩანგლი) და სხვ.

რამდენად ობიექტურია ს. კარაპეტიანი ამ ჩამონათვალში, ეს ჩანს იმიტაც, რომ ქართული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავი ძეგლები — ახტალა (XIII) და ჰუჯაბი (XIII) სომხურ ქალკედონურ ტაძრებად გამო-

³⁴ ქსე, ტ. X, 1986, გვ. 458-461.

აცხადა. იგი სომხურ ქალკედონურ ტაძრებად თვლის, აგრეთვე, სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ქართულ საკულტო ძეგლებს და წერს: „ამავე X ს-ში ბიზანტიის პოლიტიკური და სახელმწიფოებრივი ბატონობის შედეგად ქალკედონური გახდა აგრეთვე ტაიქის სომეხი ბაგრატიუნის სამთავრო (პირიქით — ქართველი ბაგრატიონების პირვანდელი სამკვიდრო — ბ. ა.)... აღსანიშნავია, როგორც წინა საუკუნეებში, ისე X ს-ში გაქალკედონებულმა სომეხმა მცხოვრებლებმა ხუროთმოძღვრებაში დიდებულად გადმოსცეს თავიანთი სარწმუნოების იდეოლოგია და შექმნეს არქიტექტურის ისეთი შედეგები, როგორც არის — ბანაკი, იმხანი, ოშკის ტაძრები ტაიქში. ეს ხანა სომხური არქიტექტურის მეორე ოქროს საუკუნედ არის მიჩნეული. შემონახულმა ისტორიული ძეგლების კვლევა-ძიებამ დაადასტურა, რომ ასეთივე მდგომარეობა იყო X-XI სს. გუგარქის დასავლეთ და ცენტრალურ პროვინციებში (არტაანი, თრედქ (თრიალეთი — ბ. ა.), კლარჯქ (კლარჯეთი), შაუშეთი, ჯავახქ), სადაც სომეხები ცხოვრობდნენ“.

ვიდრე ს. კარაპეტიანის მიერ ქართული ტაძრების სომხურად გამოცხადების უსაფუძვლო მტკიცებას განვიხილავდეთ, გვსურს, ჯერ ტაოკლარჯეთის, შაუშეთის და საერთოდ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის კუთვნილების საკითხს მოკლედ შევხვით. იგი თავგამოდებით ამტკიცებს ამ მხარის ოდითგან სომხურობას, თუმცა სტრაბონის ცნობით, სომხურმა ტომებმა — დერჯანი და კარინი (ამჟამად ერზერუმი) მხოლოდ ძველი წელთაღრიცხვის 189 წლის შემდეგ დაიჭირეს. ამის შემდეგ საქართველოს და სომხეთს შორის საზღვარი არაქსზე გადიოდა (აპოლოდორი). ტიგრან II-ის დროს, ჩ. წ. აღ-მდე I საუკუნის სამოცდაათიან წლებში, სომხეთის საზღვრების შემდგომი გაფართოება ხდება. უნდა ვიფიქროთ, მაშინ იქნა დაკავებული პროვინცია სპერი. ტაო კი კვლავ დარჩა საქართველოს ფარგლებში. სომხური ტერიტორიების დაწვრილებით ჩამოთვლისას, სტრაბონი (ახალი ერის I ს-ის დასაწყისი) მათ შორის არსად და არანაირად არ მოიხსენიებს ტაოს. კიდევ არაერთი უცხოური წყაროს მოტანა შეიძლება, მაგრამ ეს ვიკმართ, რადგან პატიოსანი და ობიექტური მეცნიერისთვის ისედაც ცხადია ამ მხარის ოდითგან ქართულობა, რომელსაც თვით სომხური წყაროები მოწმობენ. მაგ., ლევონდი (VII ს.) პირდაპირ წერს, რომ კოლა საქართველოს ფარგლებში იყო. იგივე ისტორიკოსი სამცხეს ქართულ ტერიტორიას უწოდებს. ისეთი ტენდენციური ისტორიკოსიც კი, როგორც მოვსეს ხორენაცია (V ს.), კლარჯეთს საქართველოს ტერიტორიად თვლის და ა. შ.

ახლა ვნახოთ, ამ ქართულ ტერიტორიაზე ვინ ცხოვრობდნენ ძველთაგანვე. ერევნის მიერ მოსყიდული, პროფ. ნ. ტოკარსკის მიხედვით: „ტაოკლარჯეთში მოსახლეობის ძირითად მასას შეადგენდნენ სომეხები, რომლებიც აქ ქალკედონობის ოდინდელი მიმდევრები იყვნენ. მათ ქართველ ახალმოსახლეთა გვერდიგვერდ ცხოვრებისას, რომლებიც არაბთაგან და

ეპიდემიებისგან გაჩანაგებულ მხარეში IX ს-ში გამოჩნდნენ, ნელ-ნელა დაიწყეს დენაციონალიზაცია“.³⁵ იგი უფრო შორს წავიდა და ტაო-კლარჯეთის ქართული არქიტექტურის ძეგლები სომხურად გამოაცხადა. მას მეცნიერულად გამანადგურებელი პასუხი გასცა აკად. ს. ჯანაშიამ. თუმცა რა, ახლა მის უნიდაგო „თეორიას“ გამგრძელებელი გამოუჩნდა ს. კარაპეტეანის სახით, რომელიც შეეცადა, დიდი ხნის წინ უარყოფილი „თეორიის“ რეანიმაციას. აქ ისევ აკად. ს. ჯანაშიას მოვითვლებით, რომელიც წერდა: „რანაირად მოხდა, რომ მოსახლეობის „ძირითადი“ და „ძირძველი მასა“, რომელიც თანაც მრავალი ძაფით იყო საკუთრივ სომხეთთან დაკავშირებული, იმდენად დაემორჩილა რიცხობრივად მცირე ქართველ ახალმოსახლეთა გავლენას, რომ სულაც გაქართველდა? ტაო-კლარჯეთელმა სომხებმა რაღა მაინცდამაინც ქართული გავლენა განიცადეს? ბერძნულ ადმოსავლური მართლმადიდებლობა, ან სხვა სიტყვებით, ქალკედონობა, რომელიც ტოკარსკის (მისი მიხედვით კარაპეტეანიც ასე ფიქრობს — ბ. ა.) აზრით, იყო ერთადერთი დამაკავშირებელი რგოლი ტაო-კლარჯეთელ სომხებსა და ქართველებს შორის, ხომ უფრო მეტწილად აერთიანებდა ამ სომხებს ბიზანტიელ ბერძნებთან, რატომ მოხდა ამ სომხების ასიმილაცია მაინცდამაინც ქართველებთან და არა ბერძნებთან?... მაგრამ სიმართლე ისაა, რომ მოსახლეობის ძირითადი მკვიდრი მასა ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე ოდითგან ქართული იყო — ენით, კულტურით და სარწმუნოებით (დიოფიზიტობა), ხოლო სომხები, თუკი ისინი სადმე იყვნენ, წარმოადგენდნენ სწორედ ახალმოსახლეებს. სომხების მცირე ახალმოსახლეთა არსებობა შეიძლება დაუშვათ უმთავრესად სპერის, ბასიანისა და სამხრეთ ტაოსთვის“.³⁶ ქართველ მეცნიერს ეს დასკვნა გამოტანილი აქვს ბიზანტიური, ქართული და სომხური წყაროების სკრუპულოზური ანალიზის შედეგად და არა კარაპეტეანისებურად ჰაიპარად.

ს. კარაპეტეანი ზემოთ მოტანილ ამონარიდში ტაოს ქართულ საკულტო ძეგლებს — ბანა, ოშკი, იშხანი და სხვ. — „სომხური ოქროსდარ არქიტექტურის ძეგლებს“ უწოდებს: თურმე „სომეხმა მცხოვრებლებმა ამ ხუროთმოძღვრებაში დიდებულად გადმოსცეს თავიანთი სარწმუნოება (ე. ი. მონოფიზიტობა — ბ. ა.)“.³⁶ იგი არც ამას არ დასჯერდა და თავგამოდებით გვარწმუნებს, ასეთივე მდგომარეობა იყო „გუგარქის დასავლეთ და ცენტრალურ პროვინციებში (არტაანი, თრელქ (თრიალეთი — ბ. ა.), კლარჯქ, შავშეთი, ჯავახქ), სადაც კი სომხები ცხოვრობდნენ“-ო.

ასეთი ზღვარგადასული სიცრუე ქართველთმოძულე ხელოვნებათმცოდნე პროფ. ტ. მარუთიანსაც კი არ დაუწერია, რომელმაც სპეციალურად ვრცელი მონოგრაფია მიუძღვნა ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრე-

³⁵ Н. Токарский, «Архитектура древней Армении», ერევანი, 1946, გვ. 200-204.

³⁶ ს. ჯანაშია, ისტორიული სიმართლის დამახინჯების ერთი მაგალითის შესახებ, თბილისი, 2003, გვ. 17-18.

ბას („სიღრმითა სომხეთი“ 1978, სომხ. ენაზე).³⁷ საინტერესოა, როგორ არის გადმოცემული „სომხური მონოფიზიტური“ სარწმუნოება ოშკის ან ბანას ქართულ არქიტექტურულ ანსამბლში. ამის შესახებ არაერთი მტკიცებულება არ მოაქვს და ისე, მისთვის ჩვეული ზეპირი განცხადებით კმაყოფილდება. თუმცა, რა უნდა მოსთხოვო კარაპეტიანს, როცა ქართული საეპისკოპოსოს საკათედრო ტაძარი კუმურდო (X) სომხურად გამოაცხადა და მისი აშენების ინიციატორი ქართველი იოანე ეპისკოპოსი სომეხ ჰოვანესად „მონათლა“, ხოლო კუმურდო წმ. ჰამბარუმის სახელობის ტაძრად აქცია.³⁸

ვინაიდან კარაპეტიანი სუბიექტურია ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის ვინაობისა და აქ არსებული არქიტექტურული ძეგლების კუთვნილების კვლევის საკითხში, დასკვნაც შესაბამისად ტენდენციური გამოაქვს და წერს: „ბუნებრივია, X-XIII საუკუნეებში სომეხი ქალკედონიტების სამწერლო და ოფიციალური ენა იყო ქართული. ამას მოწმობს მრავალრიცხოვანი ქართული ეპიგრაფია“.

აკად. ს. ჯანაშიამ ეჭვიუტანლად დაამტკიცა, რომ ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა ოდითგანვე იყო ეროვნებით ქართული, რელიგიური აღმსარებლობით კი — დიოფიზიტური. ამიტომ, საუბარი მათ წინანდელ არაქართველობასა და მონოფიზიტობაზე ფაქტებზე ძალდატანებაა და მეტი არაფერი. ამის გაგება არ უნდათ კარაპეტიანის მსგავს ვაიმეცნიერებს. მაგრამ რას იზამ, ადამიანმა შეიძლება რიყეზე გაიაროს და ლოდიც ვერ შენიშნოს.

შემდეგ კარაპეტიანი წერს: „XV ს-ში ბიზანტიის იმპერიამ საქართველო დაყო რამდენიმე წვრილ სამთავროდ (საინტერესოა, ბიზანტიამ როგორ დაყო საქართველო წვრილ სამთავროებად, როცა ამ დროს ბიზანტიის იმპერია დაშლის პირზე იყო. 1453 წელს კი კონსტანტინეპოლიც დაეცა — ბ.ა.). ამ ცალკეულ სამთავროებზე საგრძნობლად შესუსტდა ბიზანტიური წესის (ე. ი. ქართული ეკლესიის — ბ. ა.) პოზიციები და ამიტომ სომეხი მოსახლეობის ქალკედონური ნაწილი დაუბრუნდა მონოფიზიტობას. საგრძნობმა ნაწილმა კი ვერ გაუძლო თურქ დამპყრობთა სასტიკ დევნა-შევიწროვებას და გამაჰმადიანდა“ (გვ. 421. — აქ იგულისხმება მესხეთ-ჯავახეთი — ბ. ა.).

არგუმენტაციის გარეშე მსჯელობა კარაპეტიანისთვის უცხო არ არის, მაგრამ ხომ აქვს ყველაფერს რაღაც საზღვარი. მართალია, XV ს-დან დაიწყო მესხეთ-ჯავახეთის ქართული მკვიდრი მოსახლეობის გამაჰმადიანება თურქ დამპყრობთა მიერ, მაგრამ ქართველ დიოფიზიტთა მიერ მონოფიზიტობაზე გადასვლა თვითგადარჩენის საშუალება იყო. საქმე

³⁷ იხ. ჩვენი რეცენზია — „ქვანი კვლავ დაღადაბენ“//ქ. მნათობი“, 1998, №7-8. ეს რეცენზია შესულია ამავე სახელწოდების ჩვენი შრომების კრებულში, 2004, თბ., გვ. 3-46.
38 იხ. ჩვენი რეცენზია — „არც ვერა თაყაო...“//ქ. „ჩვენი მწერლობა“, 2011, №8.

ისაა, რომ სომხებმა თურქეთის სულთანისგან მიიღეს ხელშეუხებლობის ფირმანი. ამ ფირმანის ძალით მონოფიზიტების, ე. ი. სომხების გამაჰმადიანება იკრძალებოდა. უკიდურეს მდგომარეობაში ჩავარდნილ ქართველებს გამაჰმადიანებას ისევე მონოფიზიტობაზე გადასვლა ერჩიათ. ამით ისარგებლეს სომეხმა სასულიერო პირებმა და მათ ქართული გვარები სომხურით შეუცვალეს.³⁹

მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ამ პროზელიტი სომხების შექმნილია ჯავახეთის სულიერი და მატერიალური ძეგლები, როგორც ეს ს. კარაპეტთანს სურს წარმოაჩინოს. ჯავახეთის უძველესი და მდიდარი კულტურა შექმნილია მკვიდრი, ოდითგან ქალკედონიტი ქართველების მიერ. ამაზე მეტყველებს, როგორც არქეოლოგიური მასალა, ისე ლიტერატურული ძეგლები, აგიოგრაფია და ა. შ. ეს ყველაფერი ეკლად ესობა გულზე კარაპეტთანს და ვერაფრით მოუნელებია. მაგრამ რაც განვიხილეთ, იყო წინაპირობა იმისა, რომ მას განეცხადებინა შემდეგი: „დღეს, 607 წლიდან ქალკედონიზმზე მოქცეული საქართველოს ბიზანტიური წესის ეკლესია, თანმიმდევრულად იცავს თავის უფლებას და „ქართულად“ აცხადებს X-XIII საუკუნეებში სომეხ ქალკედონიტთა მიერ აგებულ ვანქებს და ეკლესიებს... მოითხოვს მათ ქართულ იურისდიქციაში მოქცევას“ (გვ. 421). როგორც ვხედავთ, მას ქართული მხარის ეს მოთხოვნა უსაფუძვლოდ და არასამართლიანად მიაჩნია. ისე კი, კარაპეტთანს მისდაუნებურად წამოსცდა სიმაღლე, როცა დაწერა: „სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით, სომეხი ქალკედონიტების საკულტო ძეგლები შეიძლება მივიჩნიოთ ქართულად“. მისი ჭკუით ქართული საპატრიარქოს იმ მოთხოვნაში წინააღმდეგობა „აღმოაჩინა“ და გახარებული შენიშნავს, ქართული მხარე მოითხოვს სომხურ-ქალკედონურ საკულტო ძეგლებს — ახტალას, ქობაისის, ჰნევანქს, თეფარიუქს და სხვებს და იქვე სვამს კითხვას: „საინტერესოა, რატომ ერთნაირი პრინციპით არ უდგება ამავე სომხურ ქალკედონიტურ ძეგლებს, როგორ გავიგოთ ის, რომ მათ თვალწინაა ქართული ეკლესია, მაგრამ მას „არ მოითხოვენ“? მაგალითად, ზვართნოცი და არუჭი. ამის მიზეზი ნუთუ ის არის, რომ ამ ტაძრებზე (ზვართნოცი და არუჭი — ბ. ა.) ქართული ეპიგრაფიკა არ არის?.. ეს კი უსათუოდ ასეა!“ ამ ლოგიკას თუ გავყვებით, განაგრძობს: „არცახის (ყარაბაღი — ბ. ა.) ხაჩნის სოფლის ღვთისმშობლის ეკლესიის საადმშენებლო წარწერა არის რუსული, მაშინ გამოდის, იგი რუსეთის ორთოდოქსულ ეკლესიას უნდა გადაეცეს? მარსელის სომხური ეკლესიის საადმშენებლო წარწერა არის ფრანგულ ენაზე, ამიტომ საფრანგეთის კათოლიკურმა ეკლესიამ უნდა მოითხოვოს მისი გადაცემა? სინგაპურის სომხურ ეკლესიაზე ინგლისურ ენაზეა ქტიტორული წარწერა შესრულებული და ა. შ. ასეთები რამდენიც გინდა, იმდენია...“ (გვ. 422).

³⁹ მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, ქართველთა დენაციონალიზაცია XVII-XX საუკუნეებში, თბ., 2010, გვ. 202-247.

ს. კარაპეტეიანს თუ მართლა ჰგონია, საქართველოს საპატრიარქო აღნიშნულ ეკლესიებს მხოლოდ მათზე არსებული ქართული საადმშენებლო წარწერების გამო მოითხოვს გადაცემას, ძალიან ცდება. ქართული ეპიგრაფიკის გარეშე ეს ეკლესიები ქალკედონიტურია და ქართულ მხარეს უფლება აქვს მათი იურისდიქციაში მოქცევა მოითხოვოს. ამ საკულტო ძეგლების ქალკედონიტურობა მეცნიერულად არის დამტკიცებული, როგორც ქართულ ისე სომხურ ხელოვნებათმცოდნეობაში და ამაში ეჭვი არავის ეპარება. თუ ეჯმიანს აქვს უფლება, საქართველოში არსებული რამდენიმე გრიგორიანული ეკლესიის გადაცემა მოითხოვოს, საქართველოს საპატრიარქოს რატომ არ შეუძლია, სომხეთში არსებული ქალკედონიტურ ეკლესიებზე პრეტენზია განაცხადოს?.. რაც შეეხება ზვართნოცის და არუჯის ტაძრების ქართული მხარესათვის გადაცემას, ამ საკითხს შემდგომ ეტაპზე მართლაც დააყენებს ქართული მხარე...

ამ ე. წ. ნაშრომს კარაპეტეიანი ასე ამთავრებს: „სამწუხაროა, რომ ქართული ეკლესიის პასუხისმგებელი პირები ასეთ უპასუხისმგებლო და აბსურდულ „მოთხოვნებს“ აყენებენ. სინამდვილეში ეს არის უსუსური მცდელობა, რომ სომხურ სამოციქულო ეკლესიის ქართულ თემს არ გადაეცეს რამდენიმე სომხური ეკლესია. სომხური მხარის ამ სამართლიანი მოთხოვნის შესრულება უკვე რამდენი ხანია ჭიანჭურდება“ (გვ. 422).

ს. კარაპეტეიანს არ აქვს მორალური უფლება პასუხისმგებლობაზე ილაპარაკოს, რადგან თვითონ აკეთებს უპასუხისმგებლო და შეურაცხმყოფელ განცხადებებს. მან ქართველ ხალხს — ცივილიზაციის დამანგრეველი ერი უწოდა, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი აუგად მოიხსენია, საქართველოში 653 სომხური ეკლესია „აღმოაჩინა“. აქედან სულ ცოტა ოთხმოცი პროცენტი მაინც, არც აცივა, არც აცხელა, და სომხურად გაიტანა... ყოველივე ამის შემდეგ ყოფნის თავხედობა და აქეთ გველაგება; რას იზამ, ქაღალდი ყველაფერს იტანს...

კრებული „სომხეთის ჩრდილოეთის კარიბჭე: ჯავახქ, ლორი“ მართლაც თვალსაჩინო ნიმუშია იმისა, როგორ არ უნდა იწერებოდეს საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია, რადგან მასში შესულ ნაშრომთა უმრავლესობა ამ ისტორიას ან ტენდენციურად აშუქებს, ან სულაც გაყალბებულად წარმოადგენს.